

TOPLUMSAL CİNSİYET BAĞLAMINDA POLİTİK SÖYLEM: 1989-2011 YILLARI ARASI HÜKÜMET PROGRAMLARINDA AİLE VE KADINLAR

Elif GAZİOĞLU TERZİ¹

ÖZET

Bu çalışma, 1989-2011 yılları arasında meclise sunulan hükümet programlarına hâkim olan söylemi kadınlara ve aileye yaklaşımları bağlamında çözümlenmekte ve karşılaştırmalı olarak değerlendirmektedir. 13 hükümet programını inceleyen makale, Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü ve Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı gibi resmi boyuttaki kurumsal gelişmelerin başlangıcını imlediği için, özellikle bu tarih aralığına odaklanmaktadır. Çalışma, hükümet programlarında toplumsal cinsiyet, aile ve kadınlar ile ilgili konulara yaklaşımlar ile bu yaklaşımların şekillendirdiği siyasi söylemleri, söylem analizi yöntemi ile çözümlenmektedir. Bir süreç analizi olarak da okunabilecek olan çalışma, politik söylemdeki değişime işaret ederek, Türkiye'deki kadınların siyasi tarihine ilişkin birikime katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Hükümet Programları, Söylem, Toplumsal Cinsiyet, Kadın, Aile.

¹ Yrd. Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

POLITICAL DISCOURSE IN GENDER CONTEXT: WOMEN AND THE FAMILY IN POLITICAL DISCOURSE IN TURKEY BETWEEN 1989 AND 2011

ABSTRACT

This paper analyses the Turkish governments' political discourse on women and family between 1989-2011. It studies the government programme in a comparative way in terms of their approach to gender issues. Drawing upon the exploration of 13 government programme, it uses discourse analysis method in order to understand the governments' approaches to gender and the transformation underwent. Highlighting this transformation aside, this paper also aims to contribute to a distinctive perspective to the Turkish women's history.

Key Words: Government Programme, Discourse, Gender, Woman, Family

GİRİŞ

Toplumsal cinsiyet, iktidar ilişkilerinin bir sonucudur. Devlet, yetkin ve kapsayıcı siyasi kurum olarak toplumsal cinsiyet rejimlerini yaratabildiği gibi, mevcut olanları da onaylayabilir, sürdürebilir ve yeniden üretebilir. Bunu da ideolojisi, politikaları ve uygulamaları ile olduğu kadar, sahip olduğu söylem aracılığı ile yapar. Devlet, politikaları aracılığıyla ataerkil düzeni üretip desteklediği gibi, kendisi de bilfiil ataerkil bir kurumdur (Donovan, 2015). Bu argümanı sahiplenen feminist siyaset sosyologlarının ayrıştığı nokta, devletin ataerkil niteliğinin değiştirilebilir olup olmadığıdır. Kimi sosyologlar devlete, toplumsal cinsiyet rejimlerinin değişmesinde/dönüşmesinde büyük önem atfederken (örn. Halford, 1993; Rankin ve Vickers, 2001) kimisi bu rejimleri üreten ve uygulayan kurumlar olarak mevcut devlet yapılarını, değişimin önündeki en büyük engel olarak görmektedirler (örn. Dalla Costa ve James, 1972) Birbirinin karşısı bu iki yaklaşımda ortak olan nokta, her ikisinin de devletin, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin şekillenmesinde oynadığı büyük rolü teslim ediyor olmalarıdır.

Devlet, öte taraftan, varoluşu gereği değişmez, statik, istikrar timsali değildir. Tersine, çok boyutlu ve karmaşık toplumsal yapıların tezahürüdür; bu karmaşık ve değişken doğası onun dış etkenlere, dolayısıyla değişime açık yapısına işaret eder. Doğasının karmaşıklığı gereği, devletleri tamamen mevcut toplumsal cinsiyet rollerini destekleyen ve dayatan bir yapıda göremeyeceğimiz gibi, tamamen o rollere karşı duran, onları değiştiren ya da değişime katkı sunan bir bağlamda tarif etmek de mümkün değildir. Gerçekten de bu konudaki devlet politikaları tarihsel, kültürel, ekonomik koşullara göre büyük değişiklikler göstermektedir. Örneğin İskandinav ülkelerinde devletlerin mevcut toplumsal cinsiyet rejimleri karşısındaki tutumlarını inceleyen yakın tarihli çalışmalar, söz konusu devletlerin uyguladıkları –özellikle- sosyal refah politikalarıyla yerleşik yapıların ve ilişkilerin değişmesinde büyük rol oynayabildiklerini göstermiştir (Svensson ve Gunnarsson, 2012; Carlson, 2013). Buna mukabil, başka coğrafyalarda ve tarihsel dönemlerde kadınların istihdam alanlarını daraltan, hareket

alanlarını sınırlayan politikalarla ya da kürtaj yasağı/zorunluluğu gibi dayatmalarla yerleşik yapıları pekiştiren devlet uygulamalarının varlığı da bilinmektedir. Bununla birlikte aynı devletin, yerleşik rolleri pekiştiren ve onlara meydan okuyan politikaları aynı anda uygulamaya koyduğuna şahit olmak da mümkündür.

Bu çalışmanın da konusu olan hükümet programları, bir yandan iktidara gelen siyasi partinin sosyal ve ekonomik alana ilişkin görüşlerini ve tutumunu yansıtırken, bir yandan da geleceğe yönelik olarak hayata geçirmeyi planladığı politikalarının, bir başka ifade ile ufkunun, özetini sunmaktadır. Türkiye’de hükümet programlarını çözümleyen bir araştırmacı, “Türkiye’yi kimler, hangi ideolojik angajmanlarla, ne tür siyasi ve ekonomik söylemlere bağlı kalarak yönetti/yönetmekte?” gibi siyasi soruların yanı sıra; “Türkiye’ye yön veren iktidarların ülkede hâkim olan toplum yapısına yaklaşımları nedir, bu yapıyı muhafaza etmeye ya da dönüştürmeye yönelik planları nelerdir?” gibi sosyolojik sorulara da, eksiksiz olmasa da, doğru yanıtlar bulacaktır. Böylece hükümet programları, iktidarların mevcut toplum yapısına yaklaşımlarının çözümlenebileceği önemli kaynaklar olarak öne çıkmaktadırlar.

Öte taraftan, demokratik rejimlerde seçimlerle göreve gelen hükümetlerin, yine bu özellikleri dolayısıyla, bir anlamda kendilerini seçenlerin “aynası” olma niteliği taşıdıklarını söylemek mümkündür. Bu anlamda, Türkiye’de seçimle işbaşına gelmiş hükümetlerin de, dünyanın büyük bölümünde olduğu gibi cinsiyetler arası hiyerarşik olarak bölünmüş geleneksel ataerkinin hüküm sürdüğü bir yapıda olan Türkiye toplumunu yansıttığı söylenebilir. Hükümet programlarını bu bağlamda okumak, toplumsal yapıya dair sosyolojik açıdan sağladığı bilgi dolayısıyla, daha anlamlı olmaktadır.

SÖYLEM KURAMI VE YÖNTEM ÜZERİNE

Söylem kuramı, içinde “söylem” kavramına dair oldukça çeşitli tanımlar barındıran bir çalışma alanı olagelmıştır. Bu çeşitlilik, kavramı tanımlama çabalarının metodolojiyle iç içeliğinin bir sonucudur. Bundan kasıt şudur; örneğin, dilbilimsel anlamda söylem, genel olarak uzun metinleri ifade eder ve dilbilimsel çalışmaların araştırma yöntemleri de çoğunlukla metinlerin içerik analizlerine dayanır. Bu anlamda, bir metnin içeriği analiz edilirken, metni oluşturan sözcüklere, sözcük sayısına, sözcüklerin biraradalığına bakılır; bunlar analiz edilir ve yorumlanır. Öte taraftan sosyal psikolojinin alt dalı olarak kabul edilen ve kişilerin söylediklerinden ziyade bunları söylerken aslında neyi kastettiklerine odaklanan söylem psikolojisine göre söylem, kişilerin, asıl kasıtlarını örtülü olarak dile getirmek amacıyla başvurdukları stratejik bir araçtır. Söylem kuramı içerisinde yer alan bir başka teori, “Eleştirel Söylem Teorisidir”. Politik ve dilbilimsel analizleri bir arada uygulayan “Eleştirel Söylem Analizine” göre söylem, iktidar kurucu bir pratiktir ve bu bağlamda incelenmesi gerekir. Son yirmi yılda özellikle kültürel çalışmalar alanında etkisi büyük olan post-yapısalcı teori ise söylemi, kimliğin toplumsal, kültürel ve politik temsilinde başat rolü oynayan, hatta kimliği inşa eden bir eylem olarak görür ve çalışma alanı da genel olarak kimliklerin söylem üzerinden inşasıdır (Torfing, 2010).

Tüm bu çeşitliliğin içinde söyleme ve söylem çalışmalarına dair ortak noktalar tespit etmek zor olsa da, bu tür bir çalışma için önkoşuldur. Buna göre, söylemi aşağıda sıralanan niteliklerle tarif etmek mümkündür:

- Söylem bir temsil aracıdır. Ancak bu, dolaysız, yorumsuz bir temsil değildir. Tersine söylem, gerçekliğin dolaylı ve yoruma dayalı bir temsilini sunar. Bu, söylemin gerçekliği yeniden inşa eden niteliğidir.

- Söylem politiktir. Bu, söylemin yukarıdaki niteliğinin bir yansımasıdır. Çünkü gerçekliğin dolaylı ve yoruma dayalı temsili, kaçınılmaz olarak belli bir bakış açısının ürünü olduğundan, çarpıktır, taraflıdır, ideolojiktir, dolayısıyla politiktir.
- Söylem kuramına göre “metnin dışında hiçbir şey yoktur” (Derrida, 1997: 158). Hayatımızda yeri olan her şey, esasında okunmaya açık birer metin olan simgeler düzeninin bir parçasıdır. Dini ritüeller, siyasi eylemler, sosyalleşme pratikleri, doğuma-ölüme dair kültürel ve siyasal pratikler gibi sonsuz sayıda eylem, söylem analizinin konusudur.
- Söylemin siyasal olanla ilişkisi, iktidarın toplum üzerindeki –ve toplumun iktidar üzerindeki- kurucu ve yönlendirici etkisinde kendisini gösterir. İktidar, söylem aracılığıyla kurduğu çarpıtılmış gerçeklik ile topluma yön verirken, aynı söylem ile kendi yönünü de çizmektedir. Bu da yine söylemin gerçekliği yorumlayan/yeniden kuran niteliğinin bir sonucudur.
- Söylem gerçeği yorumlar/yeniden inşa eder/yeniden tanımlarken, bunu belirli kültürel, tarihsel, ekonomik ve benzeri bağlamlarda yapar. Bu anlamda bağlam, söylemi var eden, ona şeklini veren ve devamlılığını da sağlayan koşullardır. Bu yüzden bağlam, söylem çalışmaları için başat önemdedir. Eylemlerin ve kimliklerin anlaşılabilmesi, bunların başka eylem ve kimliklerle ilişkisi içerisinde mümkündür. Herhangi bir siyasi iktidarın söylemini analiz eden bir çalışma, bu söylemin gerçekleştiği tarihsel bağlamı anlamış olmalıdır. Tarihsel bağlam, zaten tanımı gereği, işaret ettiği tarihsel ilişkiler bütünüün söylem üzerindeki kurucu niteliğinin de altını çizen bir kavramdır; şeyler (olaylar, olgular, kimlikler, eylemler ve benzeri) içinde doğduğu ilişkiler tarafından kurulur, onlar tarafından şekillendirilir.

Bir yorum işi olarak söylem, böylece, belli bir bağlamda gerçekleşmek durumundadır. Bağlamı oluşturan öğelerin merkezi rolü şöyle özetlenebilir: Gerçeği yorumlayan/yeniden kuran söylem ise,

söylemi oluşturan da bağlamdır. Bağlam, belirtildiği gibi, tarihseldir, coğrafidir, ekonomiktir, kültürel, politiktir. Bağlam, toplumsal olandır ve söylemi meydana getirirken, örneğin, belli bir tarihsel arka plana yaslanır.

Söyleme ve yöneme ilişkin bu tanım çoğulluğu sayesinde bu çalışma, çoğulcu bir tanım ve yöntem benimseyebilmektedir. Gerçekten de politik söylemin irdelendiği böylesi bir çalışmada, hem söylemin tanımına ilişkin olarak, hem de incelemede kullanılacak yöntemlere ilişkin olarak çoğulcu bir yaklaşımı benimsemek, çalışmanın yararına olmakta, politik söylemi farklı boyutlarıyla inceleme olanağı sağlamaktadır.

Çalışmanın başvurduğu yöntemin temel özellikleri ve yöneme dair temel varsayımlar böylece özetlendikten sonra çalışmanın bundan sonraki bölümü, analiz edilen söylemi, bağlamı içinde sunarak hükümet programlarını incelemeye geçecektir.

ANALİZ

Sadrızam Kamil Paşa, siyasi tarihimizin ilk hükümet programını hazırladığında takvimler 1909 yılını göstermektedir.² Bu tarihten itibaren göreve gelen hükümetlerin, mecliste kendi programlarını okumaları ve sonrasında bunu tartışmaya açmaları bir teamül halini almıştır. Aradan geçen bir asırdan fazla sürede meclis, 60'tan fazla hükümet ve bir o kadar da hükümet programı görmüştür.³

Türkiye 1980'li yıllara askeri darbeye girmiş, darbenin etkileri seksenlere –ve sonraki on yıllara– damgasını vurmuştur. Askeri hükümet aldığı kararlarla mevcut siyasi partileri feshetmiş, örgütlenmeye

² Sadrızam Kamil Paşa, vekillerin güvensizlik oyuyla iktidardan düşürülünce, hazırladığı programı meclise okuyamamıştır. Dolayısıyla, ilk programı hazırlayan kendisi olmasına karşın, meclise sunulan ilk hükümet programı, yine 1909 yılında, Hüseyin Hilmi Paşa'nın ellerinden geçmiştir (Güneş, 1990: 183).

³ Burada, söz konusu yıllar içerisinde gerçekleşen büyük değişimleri göz ardı etmeden, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte kopuştan ziyade sürekliliğin izlerini takip ettiğim görülebilir.

yönelik bir dizi yasakla siyasi aktivizmi sona erdirmiş, kendi güdümünde yeni partiler kurulmasını sağlamış, siyasi partilerde kadın kollarını yasaklamıştır.⁴

Siyaset üzerindeki baskıcı atmosfere rağmen seksenler kadın hareketi açısından hareketli bir on yıla tanık olur. Çeşitli kadın grupları, kadına yönelik şiddet ve üniversitelerde türban yasağı gibi doğrudan kadınları ilgilendiren konular etrafında bir araya gelerek eylemlere girişmişlerdir. Kadın hareketinin, devlet kurumlarının kadınlara ilişkin politikalarına ilk müdahalesi de bu on yılda yaşanmıştır. Feminist örgütler, Birleşmiş Milletler'in Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'nin (CEDAW) Türkiye tarafından da imzalanması talebiyle dilekçe toplamışlardır (Uçan Çubukçu, 2004: 61-62). Kadın hareketinin "saha"da kat ettiği ilerlemeye rağmen seksenler, kadınların kurumsal siyasetten ve resmi söylemden dışlanmaya devam ettikleri bir dönem olmuştur. 1980'li yıllar biterken hükümetler değişmekte ancak bu durum değişmemektedir. Nitekim 1983-1986 yılları arasında parlamentodaki kadın milletvekili oranı yalnızca % 2.93 (12 kişi) iken, bu oran 1987-1991 yılları arasında daha da gerileyerek % 1.34'e (6 kişi) düşmüştür (Yaraman, 2006: 55).

1987 yılındaki genel seçim sonrasında Cumhurbaşkanı Kenan Evren, hükümeti kurma görevini İstanbul milletvekili Turgut Özal'a verir. Özal'ın kurduğu ikinci hükümet, Başbakan'ın 1989 yılında Cumhurbaşkanı seçilmesine kadar görevde kalacaktır. Bakanlar Kurulu'nda yalnızca iki kadın bakan vardır: Devlet Bakanı Işın Çelebi ve Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı İmren Aykut.

İlk Özal Hükümeti'ne benzer bir şekilde bu hükümetin programında da doğrudan kadınlara ilişkin herhangi bir değerlendirme ya da planlanan uygulamalara dair herhangi bir bilgilendirme yer almaz. Öte taraftan programdaki aileye ilişkin ifadelerin esasında kadınlara yönelik olduğu görülmektedir. Programda aile, sosyal güvenlik ve sosyal yardım politikalarının referans noktasını teşkil eder. Aile,

⁴ Siyasi partilerde kadın kolları kurulmasını yasaklayan anayasa maddesi 1995 yılında yürürlükten kaldırılmıştır.

sosyal güvenlik ve sosyal yardım politikalarının hem kaynağı hem dayanağı olarak sunulmaktadır: “Gönüllü sosyal dayanışmayı, bilhassa geleneksel sosyal dayanışma esaslarını ve kuruluşlarını, toplumumuzun temelini teşkil eden aile sistemi içindeki sevgi, şefkat ve saygıdan kaynaklanan tabii sosyal dayanışmayı idame ve teşvik edecek tedbirlerin alınmasını faydalı görüyoruz.” (II. Özal Hükümeti Programı, 1987-1989). “Gönüllü sosyal dayanışmanın kaynağı olarak aile” ifadesi, sosyal devlet uygulamalarının yetersiz olduğu ülkelerde yaşlı, engelli ve benzeri muhtaç nüfusun bakımının aileye -daha net bir ifade ile aile içindeki kadınlara- yüklendiği ve bu anlamda da devleti önemli bir harcama kaleminin yükünden kurtaran bir anlayışın, politik söylemde dile gelmiş halidir. Bu aynı zamanda, “kadınları, toplumsal düzenin temeli olan ailenin, milletin ve devletin bekasının sembolik sürdürücüsü olan Türk anası olarak tanımlayan” retoriğin de bir örneğidir (Sancar Üşür, 1998: 535).

Söz konusu hükümet programındaki ifadeler, Türkiye’nin sosyo-ekonomik gündeminin önemli bileşenlerinden biri olan kadın istihdamının artırılması politikaları ve girişimlerinden oldukça uzağa düşen bir söylemin örneğini sunmaktadır. Nitekim sosyal güvenlik ve sosyal yardım uygulamalarının istihdam alanında kadın sayısının artırılmasını ve çalışma alanlarının niteliğinin geliştirilmesini hedefleyen ekonomi politikalarından ziyade, sosyal dayanışma başlığı altında, aile içi sosyal bakım faaliyetlerinin sürdürülmesinin hedeflendiği ortaya konmaktadır. Söz konusu ifadeler aynı zamanda, kalkınmacı bir yaklaşımı benimsemiş olan hükümetin toplumsal kalkınma anlayışının, çalışmayan nüfusu istihdama teşvik eden bir yaklaşım yerine, “aile ihtiyaçları”nı merkeze alan, ancak onu da refah devleti düzeyinde desteklerle değil de, oldukça mütevazı sınırlar içinde gerçekleştirmeyi planlayan bir yaklaşımı benimsediğini göstermektedir.

Hükümet programında, “sevgi ve şefkat ” gibi toplumların bilinçaltında kadınlarla özdeşleştirilen özelliklerle, bu özelliklerin, sosyal dayanışmanın kaynağı olarak sunulması da bilinçli bir tercihin ürünüdür. Bu söylemle “kadın doğası”na atfedilen sevgi ve şefkat, hane içindeki kadın emeğinin

görünmez kalmasını ve ücretlendirilmemesini meşrulaştıran araçlara dönüştürülür. Sözü edilen hükümetin –ve izleyen önemli sayıda hükümetin- Sosyal Güvenlik Bakanları'nın kadın olmalarının da, bu bağlamda değerlendirildiğinde, rastlantı olmadığı görülmektedir. Nitekim program boyunca aileye ve “dişil duygular” a referansla nitelenen sosyal güvenlik olgusunun, bir kadın alanı olarak tanımlanmış olması, bu anlamda, şaşırtıcı olmamaktadır. Bu durum, üst düzey bürokratik işbölümü içindeki cinsiyetçi rol dağılımına işaret ediyor oluşuyla da önemlidir.

Turgut Özal tarafından kurulmuş olan 46. hükümet yerini Akbulut hükümetine bırakırken, yeni hükümetin programına hâkim olan söylemde, kendisinden öncekiyle büyük farklar gözlenmez. Nitekim “sosyal güvenliğin teminatı” olarak aileye ilişkin vurgu, izleyen hükümet programlarında da sıkça göze çarpar. Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından hükümeti kurmakla görevlendirilen Yıldırım Akbulut'un (1989-1991) meclise sunduğu program da aileden şöyle söz etmektedir: “Toplum hayatının ahenkli ve sağlam bir şekilde devam ettirilmesinde, gençlerimizin yetiştirilmesinde, ahlakın, milli ve manevi değerlerin korunmasında; aile yapımızın tabii ve tarihi vasıfları olan, örf ve anelerimiz ile perçinleşmiş bulunan, sevgi, feragat ve fedakârlığın rolü her şeyin üzerindedir. Fert ve toplum seviyesinde sosyal güvenliğin ilk ve önemli teminatı ailedir.”(Akbulut Hükümeti Programı, 1989-1991). İki seneye yakın bir süre görevde kalan Akbulut'un kurduğu 47. hükümet, kendisinden önceki hükümetin Bakanlar Kurulu'nu neredeyse olduğu gibi devralmıştır; bu hükümette aynı görevlerde aynı iki kadın bakanın adı geçmektedir. İmren Aykut yine Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanıdır ve aile yine sosyal güvenliğin doğal kaynağıdır. Bu denklemde kadının konumlandırıldığı yer, bir başka ifadeyle, aile ve kadın arasında kurulan bağ nettir: “Aile toplumun temelidir. Kadını toplumumuzun ve aile müessesemizin en önemli unsuru olarak görüyoruz.” (Akbulut Hükümeti Programı, 1989-1991). Böylece program kadını, sosyal güvenliğin teminatı olan ailenin merkezine yerleştirir ve açıkça kadını ailenin, dolayısıyla da toplumun

devamlılığının teminatı olarak kodlar. Böylece sosyal güvencenin asıl teminatı kadın, daha doğrusu kadına aile içinde biçilen roldür.

Öte taraftan Akbulut Hükümeti, Cumhuriyet tarihinde “kadın hakları” kavramına programında yer veren ilk hükümet olma özelliği taşımaktadır. Ancak programda “kadın hakları”, yine kadını aile içinde konumlandıran ve kadınların haklarını bu bağlamda değerlendiren bir anlayışa sahip olduğu için, hükümetin bu konuya yaklaşımının, kendisinden öncekilerden bir kopuş, büyük bir değişiklik arz ettiğini söylemek mümkün değildir (Gazioğlu, 2012-13: 103).

Seksenli yılların getirdiği kurumsal bir gelişme olarak, 1987 yılında kurulan Kadına Yönelik Politikalar Danışma Kurulu’ndan söz etmek gerekir. Kadınlara yönelik politikaların devlet katındaki ilk kurumsal yapılanması olarak nitelenebilecek bu kurul, Devlet Planlama Teşkilatı’na bağlı olarak, Sosyal Planlama Genel Müdürlüğü bünyesinde kurulmuştur ve sonradan kurulacak olan Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı’na giden yolda bir ilk resmi adım olarak görülebilir. Bu gelişmeye rağmen 1980’lerin resmi boyutta ve kurumsal anlamda kadınlara çok şey kazandırdığını söylemek mümkün değildir. Zaten kurul, Birleşmiş Milletler üyesi olan Türkiye’nin, alınan uluslararası kararlar doğrultusunda kurmak durumunda olduğu bir mekanizmadır. Bu anlamda, kadınların taleplerinden ziyade, uluslararası bir zorunluluğa cevaben kurulduğu söylenebilir (Acuner, 2002: 127). Özetle, bu dönemde hükümet programlarına hâkim olan söylem, kendisinden önceki dönemleri aratmayacak kadar kadınlara ve kadınların sorunlarına yabancı hatta cinsiyetçi içeriklerle bezeli bir söylemdir. Dönemin sonuna yaklaşırken gerçekleşen kurumsal yapılanma ise, ilerleyen sürecin göstereceği üzere, işlevsiz kalacak, o da, ülkedeki kadınların sorunlarının çözümünde herhangi bir katkı sağlamayacaktır.

1990’lar, bir biri ardına istikrarsız koalisyonların kurulduğu, Güneydoğu’daki çatışmaların devam ettiği ve devlet içindeki illegal yapılanmaların ortaya çıkmasıyla kamuoyunun siyasete yönelik güveninin ve ilgisinin azaldığı bir dönem olacaktır. Öte yandan doksanlar, kadınlar açısından kurumsal

anlamda önemli gelişmelerle başlar; BM tarafından, kurulmaları öngörülen mekanizmalar olarak Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü (KSSGM), Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı ve Aile Araştırma Kurumu bu dönemin ürünleridir. Bu anlamda doksanlar, resmi boyutta değişimlerin başlangıcını imlediği için tarihsel anlamda oldukça önemlidir. 5 Koalisyon hükümetlerinin hâkim olduğu bir dönemde, tek parti yönetimine denk gelen kurum faaliyete başladığında Turgut Özal Cumhurbaşkanı, Yıldırım Akbulut Başbakan, İmren Aykut Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanıdır. KSSGM'nin kuruluşu Türkiye'de yaşayan kadınlar açısından tarihsel öneme sahip bir olay olmasına rağmen işleyişi, göstermelik amaçlarla kurulduğuna dair bir izlenim yaratmıştır. Nitekim kurumda teknik olarak çalıştırılan uzman sayısının dörtle sınırlı tutulmuş olması, kurumun sembolik bir işlev gördüğü hatta bir anlamda “sus payı” olarak kurulduğuna dair bir algı oluşmasına neden olmuştur (Acuner, 2002: 126).⁶

⁵ Kadın hareketi açısından 90'lı yıllara damgasını vuran, resmi kanallarda kurumsallaşmaya yönelik olarak kadınlar arasında iki farklı yaklaşım göze çarpmaktadır. Bunları iyimser yaklaşım ve eleştirel yaklaşım olarak iki başlık altında toplamak mümkündür. İyimser yaklaşıma göre bu tür kurumsal gelişmeler her halükarda olumludur çünkü bu tür ulusal mekanizmalar aracılığıyla “toplumun bastırılmış bir bölümünün, kamusal alan iktidarının kullanımının yeniden tanımlanması” talep edilmiş olmakta ve bu mekanizmalar aracılığıyla “kadınların insan haklarının korunmasının kurumsal anlamda yerleşik bir politika haline gelmesi” sağlanmaktadır (Acuner, 2002: 126). Bu anlamda bu tür kurumlar, erkek egemen bir yapı olan devletin içinde olmakla birlikte, “erkek egemen değerlerle çatışmaya girmesi nedeniyle bir yerde devlete karşı çatışma durumundadır” (age.). Öte taraftan eleştirel bakışa göre tecrübeler, bu tür mekanizmaların işe yaramaz olduğunu göstermiştir. Bu bakışa bir örnek, İlkay Yılmaz'ın çalışmasında göze çarpar. İlkay Yılmaz kadın hareketi aktivistleri ile yaptığı görüşmelere dayanarak hazırladığı çalışmasında, KSSGM'nin kuruluş aşaması ve işleyişinde devletin tek başına hareket etmesi ve kadın örgütleriyle gerekli görüşmeleri gerçekleştirmemesinin, KSSGM ve kadınlara yönelik benzer devlet kurumlarının kadın hareketi tarafından kuşkuyla karşılanmasına neden olduğu tespitinde bulunur: “Özellikle teşkilat yasasında yer alan ‘izleme, denetleme, kadının statüsünü koruma’ gibi ibareler kadın hareketinin, kurumun baskıcı bir yapıda olacağı izlenimiyle hareket etmesine neden olmuştur” (2006: 111-112). Burada iyimser ve eleştirel olarak adlandırdığımız bu ayrım, feminist teori içerisinde de, çalışmanın giriş bölümünde özetlediğimiz haliyle, devlete yönelik olumlu ve olumsuz bakış açıları da kendisine yer bulmaktadır.

⁶ Söz konusu döneme tanıklık edenlerden Selma Acuner (2002) o dönem yaşananları, kadın hareketi aktivistlerinin bakış açılarından, ayrıntılarıyla aktarır.

1991 yılının ikinci hükümeti olan ve Mesut Yılmaz tarafından kurulan 48. hükümet, erken genel seçimler nedeniyle yalnızca beş ay görevde kalmıştır. Kendisinden önceki hükümetle ideolojik süreklilik içinde olan Yılmaz hükümetinde tek bir kadın bakan vardır; devlet bakanı İmren Aykut. Hükümet programında kadınlar, yine aileyle bağlantılı olarak ele alınmaktadır: “Toplumumuzun temeli ve milli varlığımızın özü olan aile kurumuna ve aile içinde en yüksek değer olan kadınlarımıza büyük önem veriyoruz.” (I. Yılmaz Hükümeti Programı, 1991-1991). Kadının, bireyselliğinden soyutlanarak “aile içindeki en yüksek değer” olarak tanımlanması, ona özel alanda biçilen rolle bağlantılıdır. Toplum nezdinde de devlet katında da sıkça ifadesini bulan, muhafazakâr söylemin de tipik bir vechesi olan bu tasvir, kadının aile dışındaki varoluşunu önemsiz addeder. Bu anlayış bağlamında Yılmaz hükümetinin kendisinden önceki hükümetlerle anlayış birliği içinde olduğu anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte söz konusu hükümetin, kendisini öncekilerden ayıran yeni ifadelere başvurduğu da görülür. Program, atılacak yeni adımları şöyle sıralamaktadır: “Kadınlarımızın sorunlarına köklü çözümler getirmeye, toplumdaki yerlerini yükseltmeye kararlıyız. Bunun gereği olarak kadınlarımızın her alanda ve düzeyde görev ve sorumluluk almalarına, yönetimde yetkili olmalarına ve karar mekanizmalarına daha çok katılmalarına özen göstereceğiz.” (I. Yılmaz Hükümeti Programı, 1991-1991). Programdaki bu ifadeler, kadınların toplumsal konumlarının aile dışında da ele alınmaya başladığını gösterdiği için önemlidir. Gerçekten de bu programla birlikte kadının statüsü ilk kez toplumsal cinsiyetiyle bağlantılı olarak ele alınmaktadır.

Bu tarihten sonra hükümet programlarında kadın ve ailenin birbirlerinden ayrıldığı, annelik dışındaki kadınlık hallerinin kabul edilerek bu hallerle bağlantılı sorunların ele alınmaya başladığı görülür. Bunda, Birleşmiş Milletler tarafından imzaya sunulan ve Türkiye’nin kimi çekincelerle 1985 yılında imzaladığı Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi’nin (CEDAW) ve benzeri

uluslararası kararların etkisi büyüktür. Esasında Türkiye'nin CEDAW'a 1985 yılında attığı imza çekincelerle doludur. İmzayı atan hükümet, Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği'ne bildirdiği çekincelerin hangi maddelerle ilgili olduğunu ulusal kaynaklara bildirmemiştir. Konuyla ilgilenen kadın hareketi aktivistleri, bireysel çabalarıyla bu maddeleri yabancı kaynaklardan öğrenmiş ve Türkiye'de kamuoyu oluşturabilmek amacıyla ulusal basınla paylaşmışlardır (Çelikel, 1995: 196). Çekince konulan maddeler, sözleşmenin özellikle evli kadınları ilgilendiren, evli kadınların eşit haklardan yararlanmasını öngören maddelerdir. Konulan çekinceler, söz konusu tarihte Başbakanlık sevk yazısıyla "Aile Hukuku hükümlerine aykırı maddelere ihtirazi kayıt konulması" denilerek gerekçelendirilmiştir (age.: 196).

CEDAW üzerindeki çekinceler 1999 yılında kaldırılacaktır. Çekincelerin kaldırılması, devletin kadına yönelik şiddetle mücadeleyle ilişkin daha kararlı bir tutuma yöneldiğini göstermesi açısından anlamlıdır. Bu gelişme, önemli bir noktaya daha işaret etmektedir; devlet bu sözleşmenin içeriğine doğrultusunda artık kadına yönelik şiddetin bir toplumsal cinsiyet eşitsizliği sorunu olduğunu ve şiddetin ancak bu eşitsizlikleri gidermeyi hedefleyen çabalarla ortadan kaldırılabileceğini kabul etmiş olmaktadır. Belirtildiği gibi bu gelişmede, iktidar üzerindeki ulusal ve uluslararası baskının rolü büyüktür. Esasında söz konusu baskılar etkisini daha erken tarihlerde hissettirmeye başlamıştır. Bunun bir örneği de, Süleyman Demirel tarafından kurularak 1991-1993 yılları arasında görev yapan DYP-SHP koalisyon hükümeti programında göze çarpar. Hükümet, programında kadınlara yönelik olarak geliştirilecek politikalardan, uluslararası sözleşme ve kararlara referansla bahsetmektedir: "Hükümet ve hükümet dışı kuruluşlarla yerel yönetimlerin kadınlarla ilgili çalışmaları, işbirliği ve koordinasyon içinde değerlendirilerek kadınlara ilişkin politikalar oluşturulacaktır. Başta Birleşmiş Milletler'in kabul ettiği ve Türkiye tarafından onaylanan "Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığının Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi" ve diğer uluslararası kararları ile, Avrupa Konseyi, ILO, OECD,

AGİK gibi kuruluşların kadınlara yönelik kararları doğrultusunda iç mevzuatımızda düzenlemelerin yapılması uluslararası boyutta Türkiye tarafından konulan çekincelerin kaldırılması için gerekli çalışmalar gerçekleştirilecektir.” (VII. Demirel Hükümeti Programı, 1991-1993) Bu ifadeler, uluslararası sözleşmelerin, ülke içinde kadınlara yönelik politikalar konusunda hükümetler üzerinde oluşturduğu baskıya işaret ediyor olmaları dolayısıyla oldukça önemlidir.

DYP ve SHP'nin kurduğu koalisyon hükümetinde üç kadın devlet bakanı görev almaktadır; Tansu Çiller, Türkan Akyol ve Güler İleri. Koalisyon Protokolü'nde belirtildiği üzere, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme de dâhil olmak üzere, aile, kadın, çocuk ve özürliülerden sorumlu Devlet Bakanlığı ortak hükümette SHP'nin sorumluluğuna bırakılmıştır. Hükümetin programında kadınlara yönelik olarak iki çarpıcı uygulama öngörülmektedir. Bunlardan biri ev kadınlarının aşamalı olarak sigorta kapsamına alınacağı, diğeri de “Kadın, Aile ve Çocuk Sorunları Bakanlığı”nın kurulacağıdır. Hükümetin iki senelik iktidarı süresince söz konusu iki uygulamaya yönelik herhangi bir adım atılmamış olması, programda dile getirilenlerin hükümet tarafından içselleştirilmemiş niyetlere işaret etmesi anlamında önemlidir.

İzleyen hükümeti kurma görevi Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından İstanbul milletvekili Tansu Çiller'e verilmiştir. Böylece 1993 ve 1995 yılları arasında görev yapacak olan I. Çiller Hükümeti, DYP ve SHP'den oluşan bir koalisyon hükümeti şeklinde kurulur. Bakanlar kurulunda yine üç kadın bakan vardır: Başbakan Tansu Çiller ve devlet bakanları Türkan Akyol ile Aysel Baykal. Söz konusu hükümetin programı kadınların eğitimi, işgücüne ve karar mekanizmalarına katılımı, mesleki eğitimi gibi farklı alanlara değinerek ve tüm bu alanlara yönelik politikaların geliştirileceğini söyleyerek kendisinden önceki hükümet programlarından ayrılır: “Kadınların eğitim düzeylerinin yükseltilmesi ve mesleki eğitim imkânlarından daha fazla yararlanmak suretiyle tarım dışı sektörlerde istihdamlarının yaygınlaştırılması, özellikle uygulanacak teşvik politikaları aracılığıyla kadınlarımızın

kendi iş yerlerine sahip olma imkânları geliştirilecektir. Kadın işgücünün ekonomiye katkısı sağlanacak ve kadınların karar mekanizmalarına daha etkin katılabilmeleri için yeni politikalar gerçekleştirilecektir.” (I. Çiller Hükümeti Programı, 1993-1995). Tarım dışı istihdam 1990’lı yıllarda yükselir, tarım istihdamı aynı yıllarda düşerken, tarım istihdamında kadın nüfus oranı da erkek nüfus oranından daha hızlı azalmıştır. Buna mukabil, tarım dışı istihdamda kadın nüfus oranı, erkek nüfus oranından daha hızlı artmıştır (TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketi, 2009). Öte taraftan önemli bir kadın nüfusu, ücretsiz aile işçisi olarak tarımda çalışan Türkiye’de, kadınların bu sorununun hükümet programlarında dile getirilmemiş olması da dikkate değerdir. Oysa tüm dünya olduğu gibi Türkiye’de de kadınların yoğun olarak çalıştığı alanlar ya tarım sektörü ya da kayıt dışı üretim ve hizmet sektörleridir (UNIFEM – Birleşmiş Milletler Kadınlar Kalkınma Fonu, 2003). Diğer taraftan, kadın istihdamının hükümet programlarında daha geniş yer bulmaya başlaması, kadınların istihdama katılmalarının ekonomide oynadığı kritik rolün resmi olarak kabul edilmeye başlandığının ifadesi olarak da okunabilir. Oysa tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de kalkınma programları erkek istihdamını teşvik etme ve düzenleme üzerine kuruludur. Bu durum, kadınların ekonomik olarak ailelerinin erkek üyelerine bağımlı oldukları varsayımının bir sonucudur. Misra ve King’in (2010: 571) aktardığı üzere, Hindistan gibi birçok ülkede tarım alanında iyileştirmeler erkek çalışanları hedeflemektedir. Benzer şekilde sanayinin yeni türlerinin, kapılarını erkek çalışanlara açacak şekilde düzenlenmesinde devletlerin payı büyüktür. “Erkeklerin büyük ölçekli üretime girmesini destekleyen” ekonomi politikaları, küçük ölçekli üretimde yoğunlaşan kadın çalışanları görmezden gelmektedir (Misra ve King, 2010: 578). Ancak kapitalizmin son yıllarda geldiği noktada karşılaştığı emek ihtiyacı, devletleri, kadın istihdamını düşünmeye ve teşvik etmeye zorlamaktadır. Türkiye’de kadın istihdamı konusunun hükümet programlarına dâhil edilmeye başlanmasını bu süreç ışığında okumak anlamlı olacaktır.

Söz konusu programda aileye ilişkin ifadelerde de önemli farklılıklar göze çarpmaktadır. Programda aile, toplumun ve “demokrasinin en küçük birimi” olarak tanımlanmış, bu anlamıyla, “değişen ve gelişen bir dünyada, bu değişikliklerden en çok etkilenen kurum olarak, devletin özenle koruması gereken bir konumda” olduğu tespiti yapılmıştır. Böylece ailenin “demokratik bir birim” olarak tarifi ilk kez bir hükümet programında yer almaktadır. Bu ifadelerin ailenin “eşit sorumluluklara sahip bireylerden” oluştuğu tespitine yer veren programlara öncülük edeceği, ilerleyen zamanlarda görülecektir.

1995 yılında kurulan hükümet güvenoyu alamayınca Tansu Çiller sonraki hükümeti kurmak üzere görevlendirilir. 1995-1996 yılları arasında altı ay görevde kalacak olan DYP-CHP koalisyon hükümetinde Çiller başbakan, Işıl Saygın Çevre Bakanıdır. Programda kadınlara ilişkin tek ifade, “Kadın Girişimci Kredileri”nin devlet tarafından desteklenmeye devam edeceği yolundadır (III.Çiller Hükümeti Programı, 1995-1996). Bir kalkınma stratejisi olarak kadın girişimciliğinin desteklenmesi, uluslararası alanda cereyan eden gelişmelere paralel olarak, Türkiye’de de özellikle 1990’lı yıllardan itibaren önem verilen bir konu haline gelmiştir. Söz konusu dönemde kadın girişimciliğini arttırma ve destekleme adına birçok uluslararası kuruluştan hibe ve kredi kabul edilmeye başlanmıştır. Örneğin Işıl Saygın, kadınlara yönelik bir konferansın açılış konuşmasında, kendi görev aldığı ve kendisinden önceki hükümetlerin Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler’den kadın istihdamını ve kadın girişimciliğini arttırmaya yönelik olarak alınan desteklerden söz eder (Saygın, 1998: Xix).⁷ Kadın girişimciliğini desteklemeye yönelik faaliyetler, III. Çiller hükümeti dönemi ile sınırlı kalmayacak, 2000’li yıllar boyunca da popüler bir proje alanı olacaktır.

⁷ Saygın’ın bahsettiği destekler, 1994-2000 yılları arasında yürütülen ve Dünya Bankası kredisi ile gerçekleştirilen, amacı “geleneksel olarak erkeklerin egemen olduğu iş alanları dâhil olmak üzere bütün alanlarda kadınlara daha iyi iş ve meslek olanaklarının sunulması” olarak tanımlanan “Kadın İstihdamının Geliştirilmesi Projesi” (KSGM, 1994-2000) ile, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı’nın Türkiye ile ortak projesi olan “Kadının Kalkınmaya Katılımını Güçlendirme Ulusal Programı”dır (BM, 1993-2003).

III. Çiller Hükümeti'nin ardından Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel yeni hükümeti kurma görevini dönemin Rize milletvekili Mesut Yılmaz'a verir. Yılmaz, ANAP - DYP ortaklığı ve DSP desteği ile azınlık koalisyon hükümeti kurar. Ayfer Yılmaz ve İmren Aykut devlet bakanları, Işıl Saygın turizm bakanı olmak üzere bakanlar kurulunda üç kadın bakan yer almaktadır. Bu arada Türkiye 1995 yılında gerçekleştirilen Pekin+5: 4. Dünya Kadın Konferansı'na katılır. Bu konferansta verilen taahhütler arasında 2000 yılına kadar kadınların okuma-yazma oranını yüzden yüze çıkarılacağı, anne ve çocuk ölümlerini yüzde elli oranında azaltılacağı ve Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'ne önceden konmuş olunan çekincelerin kaldırılacağı da yer almaktadır (Saygın, 1998: xviii).

Kadınların istihdamının artırılmasına verilen söylem düzeyindeki önem, sonraki hükümetin programında da yer bulur. Cumhuriyet'in 54. hükümetini kurma görevi Necmettin Erbakan'a verilmiştir. Erbakan 1996 yılında, bir yıl görevde kalacak olan RP-DYP koalisyon hükümetini kurar ve meclise sunulan program, hükümetin kadınların istihdamını arttırmaya yönelik ne tür politikalar uygulayacağını dile getirmese de bu yöndeki niyetini açıkça ifade etmektedir: “(...) kadınlarımıza kendi uğraş alanlarında iş ve istihdam sağlayıcı projeleri uygulamaya koyacak bir teşkilatın kurulması temin edilecektir.”(Erbakan Hükümeti Programı, 1996-1997).

Programda ifade edilen “kadınların kendi uğraş alanları”nda istihdam edilmesi fikri, toplumsal cinsiyet açısından oldukça sorunlu bir yaklaşımın yansımasıdır. Söz konusu yaklaşım iki anlamda sorunludur. İlki, kadınların uğraş alanı olarak işaret edilen alanın hane içi ile sınırlı olduğunu imler ve dolayısıyla kadına açılacak çalışma alanının da benzer sınırlarla çevrelenmiş, belirli işlere işaret eden bir alan oluşudur. Yaklaşımın sorunlu diğer tarafı, istihdam dünyasının da toplumsal cinsiyete dayalı olarak ayrılmış olduğu ve bu ayrımın iktidar tarafından desteklendiği ve bizzat üretildiği gerçeğidir. Gerçekten de sektörler kadına uygun ve erkeğe uygun işler olarak ikiye ayrılırken, emek arzı da buna

göre şekillenmekte, bu durum da nihayetinde niteliksiz, istikrarsız, düşük ücretli, güvencesiz işlerin kadın yoğun bir istihdam yapısına bürünmesiyle, vasıflı işgücü olarak da erkeklerin istihdam edilmesiyle sonuçlanmaktadır. Emek piyasasıyla ilgili birçok durum gibi bu da Türkiye'ye özgü değildir. Küresel ekonomi politikalarının tüm dünyada yaratmakta olduğu, piyasadaki cinsiyete dayalı işbölümünün örneğidir. Misra ve King (2010: 578) devletlerin, emek piyasasındaki cinsiyetçi işbölümünü nasıl desteklediklerini aktarırlar. Buna göre, örneğin, hükümetlerin kadınları kredi programları ve istihdam politikaları uyarınca evde yapılan işlere yönlendirmeleri ve bu tür işlerin de denetimsiz ve kayıt dışı bırakılması (age.: 578), “kadınların kendi uğraş alanları”nda istihdam edilmeye devletler tarafından mahkum edilmelerinin bir örneğidir.

Söz konusu hükümet programında kadın istihdamının dışında, aileyi ilgilendiren vurgular da göze çarpar: “Kadınımız toplumun en küçük ve temel kurumu olan ailenin en etkili yönlendiricisi ve yetiştiricisi olup, aile içinde ailenin mutluluğunu ve refahını oluşturmada eşi ile eşit sorumluluklara sahip bir bireydir” (Erbakan Hükümeti Programı, 1996-1997). Programda aile içinde “eşlerin eşit sorumluluğa sahip oldukları” ifadesi, aileye yönelik anlayışta bir değişime işaret etmektedir.

Değişime dair benzer işaretler, izleyen hükümet programında da kendisini gösterir. Mesut Yılmaz tarafından, 1997 yılında kurulan 55. hükümet ANAP, DSP, DTP azınlık koalisyonu şeklinde kurulmuş, CHP tarafından da dışarıdan desteklenmiştir. 1998 yılında güvensizlik oyu ile düşürülene kadar 17 ay iktidarda kalan hükümetin programında bir ilke rastlanır. Programda, “Kadın Sorunları ve Aile” başlığı açılmış ve bu başlık altında ilk kez bir hükümet programıyla gündeme taşınan “kadına yönelik şiddet” olgusu tartışılmıştır. Türkiye’de seksenli yıllardan beridir kadın hareketinin gündeminde olan ve kadın örgütlerinin yoğun bir mücadele verdiği bir alan olarak kadına yönelik aile içi şiddet konusu programda şu kısa ifadelerle ele alınmaktadır: “(...) özellikle aile içi şiddetin önlenmesi amacıyla gerekli yasal düzenlemeler gerçekleştirilecektir.” Birçok konuda olduğu gibi, aile

İçeride şiddet konusunun hükümet tarafından bu tarihlerde dile getiriliyor olması rastlantı değildir. Her ne kadar 1980 sonrası kadın hareketi, Türkiye’de kadına yönelik şiddet olaylarının çokluğunu görünür hale getirmiş ve bu olgunun kamusal alanda, acil önlem gerektiren bir sorun olarak kabul edilmesini sağlamış olsa da, aile içi şiddetin hükümet programlarına dahil edilmesinin yalnızca bu vesileyle gerçekleştiğini söylemek güçtür. Aile içi şiddetin hükümet söylemine girmesine bir sebep de devletin uluslararası arenada üstlendiği sorumluluklardır. Nitekim Türkiye’nin de imzaladığı Pekin Deklarasyonu’na göre devletler, Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi’ne (CEDAW) olan bağlılıklarını yenilemiş, kadın ve kız çocuklarına yönelik şiddeti önlemek ve ortadan kaldırmak için tüm önlemleri, hükümetlerin stratejik hedeflerinin bir parçası olarak kabul etmişlerdir (Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu Karar 1, 1995). Aile içi şiddet olgusunun hükümet programlarında kendisine yer bulmaya başlamasını bu tür uluslararası gelişmelerin ışığında okumak gerekmektedir. Hükümetin programda dile getirdiği bir başka önemli nokta, 1990 yılında kurulmuş olan Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı’nın işler hale getirileceğidir. Program, “Kadın Sorunları ve Aile” başlığı altında, kadınların ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal hayata katılımlarının artırılmasına yönelik olarak atacağı adımları şöyle sıralamaktadır:

- Aile içinde demokrasi teşvik edilerek eşitlikçi ve paylaşımcı bir aile yapısı model alınacaktır.
- Kadının toplumsal konumunun yükseltilmesi için Türk Medeni Kanunu, Türk Ceza Kanunu ve diğer mevzuatta yer alan ayrımcılık içeren maddelerin günün şartlarına uygun olarak düzenlenmesi başta olmak üzere gerekli yasal ve idari düzenlemeler ivedilikle yapılacaktır.

- Tüm bu görevleri ülke genelinde etkin bir biçimde yerine getirecek ulusal mekanizmanın Başbakanlığa bağlı Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü olarak teşkilatlanması için gerekli yasal düzenleme gerçekleştirilecektir.

- Tüm kurum ve kuruluşlarda kadın birimlerinin kurulması teşvik edilecek bunlar arasında işbirliği ve koordinasyon sağlanarak, uygulamada politika, plan ve programlara kadın-erkek eşitliği kavramının geliştirilmesine yönelik çalışmalar yapılacaktır. (III. Yılmaz Hükümeti Programı, 1997-1999).

Programda aile içinde bireylerin eşit hak ve sorumluluklara sahip olması gereğinin altını çizen “aile içinde demokrasi” anlayışının vurgulanması, Türkiye’deki yerleşik aile anlayışı ile karşılaştırıldığında, kadınların aile içindeki konumlarını değiştirmeyi hedefleyen bir dilin yansıması olarak okunabilir. Bunun önünde engel teşkil edebilecek “ayrımcılık içeren” yasal düzenlemelerin değiştirilmesi ya da kaldırılması yönündeki niyet de, yine programda açıkça ortaya konmaktadır. Hükümetin, tüm politika, plan ve programlarına “kadın-erkek eşitliği kavramı”nı dahil etmeye yönelik adımlar atacağı yönündeki vaadi de, yine bir ilk olup, hükümetin izleyen icraatlarından bağımsız bir şekilde, söylem düzeyinde de olsa, önemli bir gelişme olarak okumak anlamlı olacaktır.

1990’lı yılların sonlarına damga vuran bu önemli değişimi genel olarak, kadınlara ilişkin ulusal ve uluslararası gelişmelerin ışında yorumlamak gerekmektedir. Öncelikle, Türkiye’deki kadın hareketinin 1980’lerden itibaren kendi söylemini oluşturabilmiş, özellikle kadına yönelik şiddet karşısında kararlı ve istikrarlı bir duruş üstlenebilmiş ve aile içi şiddet olgusunu kamuoyunun gündemine taşıyabilmiş olması, hükümetlerin bu kararlı duruşu dikkate almaları zorunluluğunu doğurmuştur. Diğer yandan konuya ilişkin uluslararası baskı da, yine, kadınlara ilişkin tartışmaların hükümet programlarına dahil edilmelerinde önemli rol oynamıştır. Özellikle, kadınların dezavantajlı toplumsal konumlarının değişmesi ve kadın-erkek eşitliğinin sağlanması için gerekli yasal düzenlemelerin ve her türlü

politikanın hayata geçirilmesi konusunda hükümetlere önemli sorumluluklar yükleyen “toplumsal cinsiyet bakış açısının kamu politikalarının içine sızdırılması” (gender mainstreaming) anlayışı (Office of the Special Adviser on Gender Issues and Advancement of Women, 2002: 1), söz konusu dönemden itibaren BM gibi Türkiye’nin yer aldığı uluslararası kuruluşlar tarafından ve CEDAW ve Pekin Deklarasyonu gibi uluslararası anlaşmalarla, tüm üye ülkelere şart koşulmuştur.

Söz konusu dönemin hükümet programlarına damga vuran bu değişime rağmen, 2011’deki III. Erdoğan Hükümeti’ne kadar kadınlara ve kadın sorunlarına ilişkin konular bir hükümet programında ilk ve son kez bu kadar ayrıntılı işlenmektedir. Nitekim 1999 yılında Bülent Ecevit, yalnızca dört ay görev yapacak olan, hiç kadın bakana yer verilmeyen IV. Ecevit Hükümeti’ni kurduğunda, hükümet programının da “kadınsız” olacağına işaretlerini veriyor gibidir. Nitekim programda kadınlara ilişkin tek ifade, Türkiye’nin “bölgesinde ve İslam âleminde, demokrasinin, laikliğin, çağdaşlaşmanın ve kadın-erkek eşitliğinin öncüsü” olduğu ifadesidir (IV. Ecevit Hükümeti Programı, 1999-1999).

İzleyen V. Ecevit Hükümeti döneminde Bakanlar Kurulu’nda kadın bakan sayısı göze çarpar (Devlet Bakanı Melda Bayer, Devlet Bakanı Tayyibe Gülek, Adalet Bakanı Aysel Çelikel). Diğer taraftan hükümet programında kadınlara ilişkin ifadelerin seyrekliği göze çarpar; programda kadınların “sosyal ve ekonomik statüsünün geliştirilmesine yönelik çabalar hızlandırılacaktır”dan başka ifade yoktur (IV. Ecevit Hükümeti Programı, 1999-1999).

Tek kadın bakanın, Turizm Bakanı Güldal Akşit olduğu 58. hükümet, 2002 yılında Abdullah Gül tarafından kurulur. Bir sene görev yapan hükümet, kendisinden önceki hükümetler ile ideolojik farklılık içinde olsa da hükümet programında aileye ilişkin söylemde bir farklılıktan söz etmek mümkün değildir. Bu programa göre de aile, Türkiye’deki en güçlü sosyal güvenlik kurumu olarak tanımlanır ve: “(...) toplumun temeli olan ailenin korunmasına yönelik çabaların” destekleneceği duyurulur (Gül Hükümeti Programı, 2002-2003). Bununla birlikte doksanların sonlarında başlayan

söylemsel dönüşümün, oldukça yüzeysel olsa da, yansımalarını bu programda görmek mümkündür: “Kadınlarımız hayatın yükünü erkeklerle birlikte paylaşmalarına rağmen, hak ettikleri statüye kavuşamamışlardır. Uygulayacağımız tüm politikalarda bu durumu göz önünde bulunduracaktır. Kadınlarımızın, erkeklerle birlikte her alanda toplumsal sorumluluğu yüklenecek statüye kavuşturulması temel hedefimiz olacaktır.” (Gül Hükümeti Programı, 2002-2003).

Gül Hükümeti’nin ardından 2003 yılında Recep Tayyip Erdoğan, izleyen 10 yıllık iktidarının ilk adımını atarak I. Erdoğan Hükümeti’ni kurar. Erdoğan’ın meclise sunduğu program, büyük oranda kendinden öncekilerin devamı niteliğindedir; kadınların toplumsal konumlarına ilişkin anlatım, “sağlıklı nesillerin yetiştirilmesinde kadının özel konumu”na değinmekten ibarettir (I. Erdoğan Hükümeti Programı, 2003-2007). 2007- 2011 yılları arasında görev yapan II. Erdoğan Hükümetinin programında da kadınların durumlarına ilişkin ayrıntılı değerlendirmelere yer verilmez. Öte taraftan, önemli bir gelişme olarak “aile içi şiddet, töre ve kadına yönelik şiddet konusuna değinildiği görülür (II. Erdoğan Hükümeti, 2007-2011). Böylece Avrupa Birliği’nin Türkiye’ye dair düzenli olarak yayınladığı ilerleme raporlarında 2000 yılında telafuz edilmeye başlayan töre/namus cinayetleri gerçeği, ilk kez bir hükümet programında yer bulmuştur.

GENEL DEĞERLENDİRME

Çalışmanın işaret ettiği en önemli nokta, hükümet söylemine yansıdığı kadarıyla Türkiye özelinde devletin, yerleşik toplumsal cinsiyet ilişkilerine sıkı sıkıya sarılı olan ahtapot benzeri kollarının, dışarıdan ve içeriden yönelen basınç karşısında daha fazla dayanamayarak yavaş yavaş gevşemeye başladığıdır. Bu gevşeme çok yavaş gerçekleşmekle birlikte, aynı metaforu takip edecek olursak, kollar, söz konusu ilişkilere ve kalıp rollere zaman zaman yeniden sıkıca sarılma eğilimi göstermekte, sonrasında takip eden gelişmelerle birlikte yeniden gevşemeye yönelmektedir. Bu sarmal oldukça sık tekrarlanmakta, neredeyse “iki ileri bir geri” bir seyir izlemekte; bu seyir de Türkiye Cumhuriyeti

devletine, toplumsal cinsiyet bağlamındaki tutumunun şeklini vermektedir. Nitekim çalışmanın incelediği süreç de, aksayarak da olsa ve tekrarlayan geri dönüşler içerse de sürekli bir değişimin yaşandığını ve bu değişimin genel seyrinin de toplumsal cinsiyet eşitliği anlamında ilerlemeye yönelik bir eğilimde olduğunu göstermektedir.

Çalışmalar göstermektedir ki esasında devlet, toplumsal cinsiyet alanındaki değişimlere oldukça dirençli bir kurumdur. Bu durum, hükümetlerin kadın bakanı sayılarında, meclisteki kadın milletvekili sayılarında da açıkça gözlenir. Hükümetlerin ideolojileri değişir, programları değişir, politika ve uygulamaları değişir ancak bu durum genel olarak değişmeden kalır. Nitekim çalışmanın incelediği süreçte de farklı hükümetlerin yerleşik toplumsal cinsiyet ilişkileri bağlamındaki söylemlerinin neredeyse birbirinin tekrarı olduğu görülmektedir. Kadının yerinin evi olduğu anlayışı farklı ifadelerle de olsa sıkça tekrarlanır; aile birliği kadın üzerinden tanımlanır, kadına biçilen kalıplaşmış roller, her hükümetle birlikte yeniden ve yeniden onaylanır.

Öte taraftan çalışmanın işaret ettiği üzere, iç baskılar (özellikle kadın hareketleri, feminist örgütler, bürokratik kademelerde yer almaya başlayan feministler vb.) ve dış baskılar (“gender mainstreaming” gibi yeni uluslararası politikalar, ulus-aşırı örgütlerin oluşturduğu uluslararası kamuoyu baskısı, uluslararası örgütler ve anlaşmalar) dolayısıyla hükümetler, sahip oldukları geleneksel söylemden vazgeçmemekle birlikte, sahip oldukları bu söyleme, kadınların toplumsal konumlarına ve toplumsal cinsiyet eşitliğine dair yeni söylemleri ilave etmek zorunda kalmaktadırlar. Hükümet söylemlerinin büründüğü bu yeni eklektik yapı, bağlamından koparılarak ele alındığında kulağa oldukça çarpık, çelişik, anlamsız gelmektedir. Bu yüzden bu çalışma, söz konusu söylemleri tarihsel ve kültürel bağlamları içinde incelemeyi seçmiş, böylece çelişik görünen bu durumun aslında bir geçiş dönemine işaret ettiğini göstermeyi amaçlamıştır. Gerçekten de, hükümetlerin gelecek uygulamalarını, vizyonlarını ortaya koyan hükümet programlarındaki en büyük değişim, kadınlığa dair yeni bir tarif

yapmamalarına, yani örneğin kadınları özgür ve eşit birer vatandaş olarak tanımlamamalarına rağmen, kadının yerleşik rolünün dışında büründüğü rolleri kabul etmek/onaylamak durumunda kalmış olmalarıdır.

Küresel kapitalizmin ve neoliberal ekonomi politikaların bugün geldiği noktada emek piyasasında kadın emeğine ihtiyaç duyulması hükümetleri, kadınları istihdama teşvik etmeye zorlamakta, bu da hükümet programlarına açıkça yansımaktadır. Bununla birlikte çalışmanın gösterdiği üzere hükümetler bu durumu kendi ideolojik kabulleri çerçevesinde yorumlamakta ve sözü edilen eklektik söylemin ilginç örneklerini sergilemektedir. Örneğin Erbakan Hükümeti, kadın istihdamının artırılması gerekliliğini hissetmekte/bilmekte ancak bu gerekliliğin karşısındaki isteksiz tutumunu, kadınları yalnızca onlara uygun olan piyasa ilişkileri içinde istihdam etme niyetiyle dışa vurmaktadır. Ancak izleyen hükümetler bu tutumu devam ettirememiş, kadınların farklı sektörlerde istihdam edilmelerinin yolunu açacak programları benimsemek durumunda kalmışlardır.

Toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda zaman zaman ileriye dönük adımlar atıldığına dair izlenimi kuvvetlendiren bir gelişme de, çalışmanın konusu olan dönemin başlarında hükümet programlarında kadınlara ve kadınları ilgilendiren konulara çok az yer verilirken, ilerleyen süreçte kadın sorunlarına ilişkin daha fazla şey söylenmeye başlandığının ve kadınlara ilişkin konuların çeşitlendiğinin görülmesidir. Gerçekten de önceleri kadını yalnızca aile içindeki konumuyla tarif eden ve aile içindeki görevlerini desteklemekten ibaret olan yaklaşım ve dil, zaman zaman çeşitlenmiş ve kadının varlığını toplumsal hayatın diğer boyutlarında da kabul eden bir anlayışa ve dile evrilmiştir.

SONUÇ YERİNE

1989-2011 yılları arasında iktidara gelmiş olan hükümetlerin programlarının incelendiği bu çalışma, Türkiye'deki kadınların tarihine farklı bir bakış sunmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde de değinildiği üzere Türkiye'de hükümet programları, iktidara gelen siyasi partinin toplumsal yapıya ilişkin görüşlerini ve tutumunu yansıtmaktadır. Bu anlamda, hükümet programlarında kadınları aramak, aslında iktidarların ülkedeki toplumsal cinsiyet yapılanmasına ilişkin yaklaşımını incelemek anlamına gelmektedir. Sözü edilen dönemin hükümet programları da bu bağlamda bir çözümlenmeye tabi tutulmuştur.

1980'li yıllar biterken, hükümet programlarına yansıyan kadın ve aileye ilişkin genel görüş ve kabulün, kadının toplum ve aile içindeki ikincil konumunu onaylayan bir yaklaşımda olduğu görülmektedir. Buna göre, aile ve onun içinde merkezi konumda bulunan kadın, işlevini kaybetmiş sosyal devletin kotarıcısı olarak konumlanmaktadır; kadının yeri ailedir ve ailenin görevi, bireye gelecek güvencesi sağlamaktır.

1990'lı yıllar, kadınlara yönelik politikaların kurumsallaştığı ve bu kurumsallaşma sürecinin uluslararası dayanaklarının politik söylem tarafından onaylandığı bir on yıla işaret etmektedir. Kurumsallaşma deneyimi beraberinde, hükümet programlarına açıkça yansıyan bir söylem değişikliğini de getirmiştir. Nitekim özellikle 1993 yılından itibaren kurulan hükümetlerin programlarında kadın artık aileden bağımsız bir birey, temel eğitimin, mesleki eğitimin, istihdamın ve benzeri sosyal, ekonomik ve kültürel politikaların öznesi olarak ele alınmaya başlar. Bununla birlikte, aileye ilişkin ifadelerde de, çalışmanın örneklendirdiği üzere, önemli farklılıklar görülmüştür.

1990'lı yılların sonlarında aile içi şiddet olgusunun da hükümet programlarında yer almaya başlaması, yine söz konusu dönem için oldukça önemli bir gelişmedir. Bununla birlikte, Türkiye'deki yaygınlığı çok yüksek boyutlarda olan töre/namus cinayetlerinin programlara girişi çok geç gerçekleşmiştir.

Olumlu sayılması gereken kimi gelişmelere rağmen, söz konusu dönemin hükümet programlarında “kadınları toplumun eşit ve özgür bireyleri” olarak tanımlayan kadın haklarını benimsemiş bir dilin ya da “kadınları özgürleşme ve demokratik yeni bir düzen kurmanın aktif öğeleri sayan ve kadınların kendi adına konuşması üzerine kurulu” feminist bir yaklaşımın (Sancar Üşür, 1998, s. 535) varlığından söz etmek hali hazırda mümkün değildir.

SUMMARY

This paper focuses on the Turkish governments' political discourse on women and family between 1989-2011. It explores the government programme and it looks at the programme's perspectives on gender regimes in Turkey. Drawing upon the exploration of 13 government programme, it uses discourse analysis method in order to understand the governments' approaches to gender and the transformation that those go through. The paper shows that the Turkish political regime has been through a change in terms of political discourse regarding women. However, as the paper points out, this change in the discourse is so blur that it rarely reflects on a woman-friendly political discours.

KAYNAKÇA

- Acuner, S. (2002). 90'lı Yıllar ve Resmi Düzeyde Kurumsallaşmanın Doğuş Aşamaları. İletişim Yayınları (Ed.), *90'lı Yıllarda Türkiye'de Feminizm* içinde (s. 125-159). İstanbul.
- BM (1993-2003). *Birleşmiş Milletler Kadının Kalkınmaya Katılımını Güçlendirme Ulusal Programı Projesi*. Online Erişim: <http://www.kadininstatusu.gov.tr/tr/19160/Birlesmis-Milletler-Kadinin-Kalkinmaya-Katilimini-Guclendirme-Ulusal-Programi-Projesi-UNDP>, Erişim Tarihi: 10.12.2013.
- Carlson, J. (2013). Sweden's Parental Leave Insurance: A Policy Analysis of Strategies to Increase Gender Equality. *Journal of Sociology & Social Welfare*, 40(2), 63-76.
- Çelikel, A. (1995). Uluslararası Sözleşmelerde Kadın. Say Yayınları (Ed.), *Türkiye'de Kadın Olgusu* içinde (s. 183-197). İstanbul.
- Dalla Costa, M. ve James, S. (1972). *The Power of Women and the Subversion of the Community*. Bristol: Falling Wall Press.
- Derrida, J. (1997). *Of Grammatology*. Baltimor & London: The John Hopkins University Press.
- Donovan, J. (2015). *Feminist Teori*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gazioğlu, E. (2012-13). Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekilliği'nden Kadından Sorumlu Devlet Bakanı'na: Hükümet Programlarında Kadın Temsili ve Kadınlara Yönelik Söylem. *Doğu Batı*, 63, 93-109.
- Güneş, İ. (1990). II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918). *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi*, 171-270.
- Halford, S. (1993). Feminist Change in a Patriarchal Organisation: The Experience of Women's Initiatives in Local Government and Implications for Feminist Perspectives on State Institutions. Savage, M. and Witz, A. (Ed.) *Gender and Bureaucracy* içinde (s. 155-185). London, UK, Blackwell (Sociological Review Monographs, 40).

- KSGM (1994-2000). *Kadın İstihdamının Geliştirilmesi Projesi*. Online Erişim, <http://www.kadininstatusu.gov.tr/tr/19158/Kadin-Istihdaminin-Gelistirilmesi-Projesi>, Erişim Tarihi: 10.12.2013.
- Misra, J. ve King, L. (2010). Kadın, Toplumsal Cinsiyet ve Devlet Politikaları. Phoenix Yayınları (Ed.), *Siyaset Sosyolojisi* içinde (s. 571-595). Ankara.
- Office of the Special Adviser on Gender Issues and Advancement of Women (2002). *Gender Mainstreaming, An Overview*. New York: Department of Economic and Social Affairs United Nations. Online Erişim: <http://www.un.org/womenwatch/osagi/pdf/e65237.pdf>. Erişim tarihi: 03.01.2014.
- Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu Karar 1 (1995). Online Erişim, <http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/pekin.pdf>, Erişim Tarihi: 12.01.2014.
- Rankin, L. P. ve Vickers, J. (2001) *Women's Movements and State Feminism: Integrating Diversity into Public Policy*. Online Erişim: <http://www.bcsth.ca/sites/default/files/Rankin%20and%20Vickers-%20Integrating%20Diversity%20into%20Public%20Policy.pdf>, Erişim Tarihi: 03.10.2015.
- Sancar Üşür, S. (1998). Siyasal Alanda Cinsiyetçilik ve Kadınların Söylemsel Kuşatılmışlığı. Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları (Ed.), *20. Yüzyılın Sonunda Kadınlar ve Gelecek* içinde (s. 531-543). Ankara.
- Saygın, I. (1998). Açılış Konuşmaları. Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları (Ed.), *20. Yüzyılın Sonunda Kadınlar ve Gelecek* içinde (s. 531-543). Ankara.
- Svensson, E. ve Gunnarsson, A. (2012) Gender Equality in the Swedish Welfare State. *Feminists@law 2 (1)*. Online Erişim: <http://gup.ub.gu.se/records/fulltext/162723/162723.pdf>, Erişim Tarihi: 10.12.2014.
- Torfin, J. (2010). Post-yapısalcı Söylem Teorisi: Foucault, Laclau, Mouffe ve Zizek. Phoenix Yayınları (Ed.), *Siyaset Sosyolojisi* içinde (s. 161-181). Ankara.

TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketi (2009). *İstihdamın Cinsiyete, Tarım ve Tarım Dışı Kesimlere Göre Dağılımı*. Online Erişim: http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?tb_id=25&ust_id=8, Erişim Tarihi: 08.12.2014.

Uçan Çubukçu, S. (2004). 1980 Sonrası Türkiye’de Kadın Hareketi: Ataerkilliğe Karşı Meydan Okuma. KA-DER Yayınları (Ed.), *Türkiye’de ve Avrupa Birliğinde Kadının Konumu: Kazanımlar, Sorunlar, Umutlar* içinde (s. 55-75). İstanbul.

UNIFEM-Birleşmiş Milletler Kadınlar Kalkınma Fonu (2003) *Progress of the World’s Women 2002: Volume 2*. Online Erişim: <http://unifem.org> , Erişim Tarihi: 08.12.2014.

Yaraman, A. (2006). 72 Yılın Ardından: Kadını İçermeyen Siyaset. *Toplumsal Tarih*, 156, 14-22.

Yılmaz, İ. (2006). *1990 Sonrası Türkiye’de Demokratikleşmeye Kadın Hareketinin Etkisi: TCK Kadın Platformu Örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi / Siyasal Bilgiler Fakültesi, İstanbul.

HÜKÜMET PROGRAMLARI

II. Özal Hükümeti Programı, 1987-89. Online Erişim: <http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP46.htm>

Akbulut Hükümeti Programı, 1989-1991. Online Erişim:
<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP47.htm>

I.Yılmaz Hükümeti Programı, 1991-1991. Online Erişim:
<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP48.htm>

VII. Demirel Hükümeti Programı, 1991-1993. Online Erişim:
<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/KP49.htm>

I. Çiller Hükümeti Programı, 1993-1995. Online Erişim:
<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP50.htm>

III.Çiller Hükümeti Programı, 1995-1996. Online Erişim:
<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP52.htm>

Erbakan Hükümeti Programı, 1996-1997. Online Erişim:
<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP54.htm>

III. Yılmaz Hükümeti Programı, 1997-1999. Online

Erişim:<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP55.htm>

IV. Ecevit Hükümeti Programı, 1999-1999. Online Erişim:

<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP56.htm>

Gül Hükümeti Programı, 2002-2003. Online Erişim: <http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP58.htm>

I. Erdoğan Hükümeti Programı, 2003-2007. Online Erişim:

<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP59.htm>

II. Erdoğan Hükümeti, 2007-2011. Online Erişim: <http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP60.htm>